

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆ ՏՊԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրային մշակույթում հայատառ թուրքերեն երկլեզու, եռլեզու, բազմալեզու և բազմազան բառարանները որոշակի թիվ են կազմում, մոտավորապես 100 անում, դրանք բարձր որակի հոմանիշներ են, իրենց գիտական ու կիրառական նշանակությունը մինչև օրս պահպանած գիտական հուշարձաններ: Նրանք շարունակել են միջին դարերում զարգացում ապրած հայ բառարանագրության ավանդները, մոր որակի հասցրել այն և փոխանցել տպագիր շրջանին:

Հայատառ թուրքերեն բառարանները շատ տարբեր են եղել: Հրատարակվել են աշխարհի տարբեր ծայրերում, սակայն հիմնականում ծառայել են նույն նպատակին: Այն է՝ նպաստել հայատառ թուրքերեն գրականության առաքելությանը՝ պահպանել ու ծագումնից հայ ժողովրդի թուրքախոս հատվածը, օգնել նրանց հաղորդակից դառնալու բուն հայկական մթնոլորտին, մասնակից դարձնել նրան արևմտահայության զարթոնքի տարիների բուռն շարժմանը, եվրոպական գրականության, մշակույթի, մոր գաղափարների ներթափանցմանը Օսմանյան Թուրքիա: Ինչպես ողջ հայատառ տպագիր գրականությունը, բառարանները ևս իրենց մեծ նպաստն են ունեցել թարգմանական և ինքնուրույն տպագիր գրականության ձևավորման ու զարգացման գործում: Այն նպաստել է կայսրության, ինչպես նաև եվրոպական տարբեր ժողովուրդների միջև հաղորդակցության մշակույթի զարգացմանը, հարաբերությունների կամրջելուն, գիտությունների, արհեստների, մասնավորապես բժշկության, տարբեր բնագավառների զարգացմանը, ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Առաջին հայատառ թուրքերեն գիրքը տպագրվել է 1727թ. Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Մեքաստացու (1676-1749) կողմից Վենետիկի Անտոնի Բորտոլիի տպարանում: Այդ շրջանում Մխիթարյանները դեռ չէին գործադրել ս.Ղազար կղզու իրենց տպարանը, որի հարյուրամյակների հրատարակությունները ոչ միայն իրենց՝ հրատարակիչներին, այլև ողջ հայ մատենագրությանը փստք պիտի բերին:

Մխիթար Սեբաստացին լինելով շատ մեծ հայրենասեր, իր ժողովրդի վիճակով տառապալդ գիտնական, գտնում էր, որ հայ ժողովրդի փրկությունը պայմանավորված է միայն նրա լուսավորությամբ, նրան կրթելով, համաշխարհային մշակույթի առաջընթացին հաղորդակից, ապա նաև՝ մասնակից դարձնելու հնարավորությունների համար ճանապարհ հարթելով։ Ըստ նրա այդ գործը պետք է արվեր ժողովրդին հասկանալի լեզվով՝ աշխարհաբարով, իսկ թրքախոս հայերի համար՝ հայատառ թուրքերենով։ Մխիթար Սեբաստացու հայատառ թուրքերեն տպագրած առաջին գրքի վերնագիրն էր՝ «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին Հայոց, շարադրեցեալ տաճկականա լեզուաւ»։ 149 էջանոց դասագրքի վերջին 50 էջերը՝ «Բառգիրք, որ հետևի Դրան քերականութեան»։ Այսպիսով՝ հայ առաջին տպագիր գրքի և առաջին հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ տպագիր բառարանի մասին պետք է խոսել որպես մեկ հուշարձանի։ Երկրորդ բառարանը կից է Այբբենարանի՝ «մեկնութեամբ տաճկական բառից հայկական աշխարհաբառ լեզուի (Տրիեստ, 1786թ., 71 էջ, 2-րդ տպագրություն)։ Առաջին տպագրության մասին մատենագիտական տվյալներ չունենք։

Տպագիր բառարանների մասին խոսելիս նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել ոչ թե ըստ իրենց ներառած լեզուների, այլ՝ ըստ հրատարակության վայրերի։ Նման ձևը հնարավորություն կտա հետևելու 18-20-րդ դդ. հայ բառարանգիտական հիմնական դպրոցների, այն է՝ Մխիթարյան հրատարակությունների և Կ.Պոլսի, Իզմիրի, ապա մի քանի առանձին քաղաքների տպագրություններին։ Վերջինները հիմնականում պայմանավորված են եղել առանձին ամհատների գործունեությամբ։

Հայատառ թուրքերեն բառարանները հիմնականում լեզվական բնույթի են եղել՝ կազմված այբբենական կարգով։ Կանդրադառնանք նաև առանձին բառարանների, ըստ կիրառական նշանակությունների։

Ընդհանրապես հայատառ թուրքերեն բառարանագրության մեջ իրենց հատուկ ներդրումն ունեն Մխիթարյան միաբանության հրատարակությունները, որոնց գերակշռող մասը հենց իրենց՝ Վենետիկի, Տրիեստի, ապա՝ Վիեննայի Մխիթարյան հայերի հեղինակություններն են։ Որպես կանոն Մխիթարյան հրատարակությունները ամենաարժեքավորներն են, ամենածավալունները բառանյութի առումով, շքեղ հրատարակված, ուր գերիշխում են բազմալեզու բառարանները և որոնք մինչև օրս պահպանել են իրենց մեծ արժեքն ու կիրառական նշանակությունը։ Բնականաբար այս բառարանների արժեքավոր լինելը պայմանավորված էր նրանց կազմողների լեզվական հիմնալի կրթությամբ, եվրոպական բառարանային ավանդույթներին ծանոթ լինելու հանգամանքով, օգտագործվող լեզուների կենդանի իմացությամբ։ Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի հայերից Գաբրիել Ավետիքյանի(1751-

1827) «Իտաղերեն-հայերեն, հայատառ թուրքերեն թուքանեան բառարանը» մեզ հայտնի երրորդ բառարանն է, որ հրատարակվել է 1775 թվականին: Նույն հեղինակը հայտնի է իր տոսկաներենի համառոտ քերականությամբ՝ հայերեն գրաբար և տաճկերեն բացատրությամբ (1792, 488 էջ): Վենետիկյան հաջորդ հրատարակությունը Մանուել Ջախջախյանի(1770-1835) բառարաններն են իտալերենի, հայերենի, տաճկերենի օգտագործմամբ: Վենետիկյան բառարանագրական դպրոցի մյուս ներկայացուցիչներն են՝ Մկրտիչ Ավետիքյանը, Սուքիաս արք.Սումայանը (1776-1846), Սամուել Գանթարյանը (1838-1908):

Մխիթարյան միաբանության Տրիեստի, ապա Վիեննական ճյուղի հրատարակություններից են Տեվեճի օղլու Մահմետի Սիմոնի որդի պարոն Կարապետ Գադատացիի (-1788) Ալբենարանը, կից՝ տաճկական բառերի աշխարհաբար մեկնությամբ, (Տրիեստ, 1781, 71էջ), որը ծառայել է որպես դասագիրք Մխիթարյան վարժարանների համար: Տրիեստից Վիեննա տեղափոխվելուց հետո առաջին բառարանը Ավգերյան Հարությունի (1774-1854) կազմածն է: Մխիթարյան միաբանության վիեննական ճյուղի մյուս բառարանագիր հեղինակներն են Հակոբոս Պոգաճյանը (1808-1883), քառալեզու և բազմալեզու խոսակցական բառարանների կազմող Փիլիպոս Ճամճյանը (1818-1902), Եփրեմ Չազըճյանը, Սրապիոն Էմինյանը (1823-1854), Ղևոնդ Հովնանյանը (1817-1897), քառալեզու գրուցարանի հեղինակ Փիլիպոս Ճամճեանը: Վիեննայում է հրատարակվել պոլսեցի կաթոլիկ Արիստակես և Ստեփանոս Ագարյան եղբայրների քառալեզու բառարանը (1848), Քյուլեյլսյւն Ամբրոսիոսի եռալեզու բառարանը և թուրքերենի համատեղ քերականությունը բաղկացած 1000 էջից:

Վենետիկի Մխիթարյան նախկին միաբան, Ամբրոսիոս Գալֆայանը (1826-1906) հեռանալով կաթոլիկական եկեղեցուց, Գաբրիել Այվազովսկու հետ միասին Փարիզում բաց է արել Հայկազյան վարժարանը, ապա աշխատել է Թեոդոսիայի ազգային վարժարանում, ուր և հեղինակել է թուրք-հայերեն 2 բառարաններ (1836, 1864): Հետագայում, 1865թ. կրկին Փարիզ վերադառնալով հրատարակել է համառոտ հայֆրանսերեն-տաճկերեն մի բառարան՝ «Նոր բառգիրք Ֆրանսուհայ»-ը, որը հայտնի է Լուսինյան բառարան անունով, սակայն այն չի առնչվում մեր նյութի հետ:

Կ.Պոլսում որոշակի թիվ են կազմում հարևան ժողովուրդների լեզուների օգտագործմամբ բառարանները: 1826թ. տպագրված պարսկերեն-հայերեն-թուրքերեն-արաբերեն բառարանը (715էջ) մեզ ծանոթ է ձեռագրական հավաքածուներից: Այն կազմել է լեզվաբան, պատմագիր Գևորգ Դպիր Տեր Հովհաննիսյան Պալատեցին (1737-1812): Պոլսի բառարանգիտության ամենահայտնի անուններից են հրապարակախոս Տիգրան Գաբամաճյանը, Միհրան Աբիկյանը (1855-1938), Ջեքի Պետրոս

Կարապետյանը(1873-1937), Սարգիս Գասապյանը(1842-1907), Մ.Գ.Սինապյանը(1870-1936), Զ. Փափազյանը և ուրիշներ:

Կ.Պոլսում բացի մեծածավալ, բազմալեզու բառարաններից. տպագրվել են կիրառական, առօրյա նշանակության փոքրածավալ բառարաններ, խոսակցական բառարաններ, բառատեսերեր՝ հայերեն պիտանի բառերի տաճկերեն քարգմանությամբ:

Բառարաններից մի քանիսը հունարենի օգտագործմամբ են եղել, ինչպես Տիգրան Գրիգորյանի, Վ.Մարգարյանի, Դ.Չօլազյանի (Չօլաքիտիս)՝ հունարեն, թուրքերեն լեզուներով ընտանեկան խոսակցությունների բառարանը (1887): Մ.Խոջայանը հրատարակել է հունարեն, ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն ընտանեկան խոսակցական բառարան(1865), Տիգրան Գրիգորյանը՝ ութլեզվյա բառարան և խոսակցական բառարան (1870): Մյուս բառարանագիրներն են՝ Գալուստ Թիրաքյանը (1840-1910), Թովմաս Թերգյանը (1840-1909), Հարություն Գալսեդյանը, Սարգիս Գասապյանը (1842-1907), Պողոս Գալըպճյանը, Վահան Գալըպճյանը և ուրիշներ: Սի շարք բառարանների վրա բացակայում են այն կազմողի անունները:

Եթե բառարանները նախատեսված են եղել դպրոցականների համար, ապա քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք եղել են չափածո, ոտանավորի մամլո՝ որը ոչ միայն դյուրացնում էր առաջարկվող նյութի ընկալումը, այլ մաս ավելի տպավորիչ, հիշվող էր դարձնում այն՝ իր հանգավորված լինելու պատճառով: Այդպիսիք էին Պաղտասար Դպրի կազմած դասագրքերը հայտնի Դպրատան աշակերտների համար: Չափածո բառարաններից է մաս Պողոս Դասասաց Դպիր Տյուրիկեցի Թորոսյանի «Տետրակ համառոտ թուրք-հայերեն բարարանին»ը (Նոր Նախիջևան, 1794.):

Բառարանների հեղինակներից մի քանիսը մաս թուրքերենի դասագրքեր, մանականներ են հեղինակել (Սիիրան Աբիկյան, Զեքի Պետրոս Կարապետյան, Պողոս Գալըպճյան, Սուքիաս Սոմալյան, Մ.Գ.Սինապյան և ուրիշներ): Սա պատահական չէ, քանի որ նրանց մի մասը որպես թուրքերենի, կամ այլ առարկաների ուսուցիչներ են աշխատել: Նույնիսկ նրանց կազմած բառարանների վրա երբեմն կարդում ենք՝ «Ի պետս ազգային վարժարանաց»: Այս դեպքում հնարավորինս պարզեցված, դյուրամարս են դարձված առաջարկվող բառարանները, դասագրքերը: Այսպես օրինակ, Պողոս Գալըպճյանի անգլերեն, հայերեն, թուրքերեն բառարանում՝ անգլերեն բառերի հնչումը ևս հայատառ է (Կ.Պոլիս, 1890), իսկ պրոֆ. Սիիրան Աղաճանյանի գիրքը կոչվում է «Ֆրանսերեն լեզու. բարեկամ մանկանց: Բառագրքոյկ եւ խօսելավարժութիւն հայերէն, գաղղիերէն, տաճկերէն հնչումներով»: Այդ դասագրքերը և բառարաններն ունեցել են երբեմն տասնյակից ավել տպագրություններ: Դպրոցական բառարաններ հրատարակվել են հենց տեղերում, ինչպես օրինակ Այնթապում՝ Մարաշի աղջկանց վարժարանի համար: Նայած

թե ո՞ր միսիոներական կազմակերպության հովանավորությամբ է գործել տվյալ դպրոցը, ապա համապատասխան լեզվի բառարաններն ու դասագրքերն են տպագրվել: Մարաշում ամերիկյան միսիոներները մեծ ազդեցություն ունեին: Ուրբանոցներ, ծերանոցներ, դպրոցներ... Գերիշխողը այստեղ անգլերենն է եղել:

Կ.Պուսի հետեղեմյան շրջանի բառարաններից հատուկ ուշադրության է արժանի Հակոբ Ճուլյանի (Սիրուն) զինվորական բացատրական բառարանը հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուներով: Այն-քանով է սա եզակի, որ զինվորական վարժարաններում հայերի մուտքն արգելված էր և զինվորական ասպարեզը հայերի համար ընդունելի չէր ի տարբերություն զինվորական բժիշկների մասնագիտության: Բայց եթե հայերը մուտք չունեին այստեղ որպես ուսանողներ, ապա մուտք ունեին ուսուցիչների մակարդակով: Ընդհանրապես մասնագիտական լուրջ հավակնություններ ունեցող թուրքական ուսումնական (տեխնիկական) հաստատություններում որոշ առարկաներ, ինչպես նաև լեզուների, այդ թվում թուրքերենի ուսուցումը կատարվել է հայատառ թուրքերենով գրված դասագրքերի օգնությամբ: Բնականաբար բառարանները մեծապես օգնել են այս գործընթացին: Այս կերպ ուսանողները շատ ավելի արագ են յուրացրել առաջարկվող նյութը, քան թե այն կտվորեին արաբատառ օսմաներենով: Այդ մասին գրվել է նույնիսկ գրքի վերնագրում, ինչպես Հ. Տեր Մելքոնյանի կազմած հայերեն, թուրքերեն քերականության դասագրքի՝ «թուրքերի համար» (1913):

Երկու տասնյակի չափ բառարաններ են տպագրվել Ֆրանսիայում: Սակայն դրանք կապվում են 2-3 հեղինակների անվան հետ միայն: Փարիզյան հրատարակչություններից առաջինը Խորեն արք. Գալֆայան Նար-Պեյի (1832-1892)՝ հայ ուսանողների համար կազմած ֆրանսերեն-թուրքերեն խոսակցական բառարանն է (1859թ): Փարիզում տպագրված մի շարք բառարանների տպագրության պատմությունը կապվում է իզմիրցի հայտնի փորագրիչ, հրապարակախոս, տպարանատեր, «Արամյան» հայտնի տառատեսակի հեղինակ Ճանիկ Արամյանի (1820-1879) անվան ու գործունեության հետ, որը Եվրոպա էր մեկնել տառերի վարագրության իր արվեստը կատարելագործելու համար: Նա միայն 1860-62 թթ. Վալտեր հայտնի տպագրիչի մոտ տպագրել է մոտ 10 բառարաններ, նաև ավելի ուշ: Նրա 309 էջից կազմված «Բառագրքոյկ»-ները ավելի քան 7 տպագրություն են ունեցել:

Բառարանները հաճախ կոչվել են բառգրքեր, բառգրքոյկներ, բառերի հավաքածուներ, Վեցհազարեակ (կազմված բառերի քանակով), Բառգիրք խոսակցության, զրուցատրություններ, խոսակցական բառարաններ...

Երբեմն տիտղոսաթերթին նշվել է բառարանի պարունակությունը: Այսպես օրինակ 1888թ. Սիհրան Աբիկյանի 1150 էջանոց բառարանի

վրա արձանագրված է՝ 24 000 ռառ և 8000 ոճ: Մ.Աբիկյանը, որը հեղինակ է հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ թուրքերեն և օսմաներեն 26 բառարանների, մի այլ բառարանի վրա նշել է՝ 13000 գրագիտական, պաշտոնական և գիտական բառ, 700 ոճ²: Նրա մի այլ գիտական բառագրքույկ ներառում է հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուները: Հայտնի է, որ տեխնիկայի վերաբերյալ բառերը, տերմինները գրական նոր թուրքերենը փոխառել է գերմաներենից: Ահա այս բառարանն այդ գործընթացի արտահայտություններից մեկն է հանդիսացել (1895): Պողոս Գալըպյանի բառարանի վրա նշված բառաքանակը 20000 բառ է (1890):

1890-ական թթ. Կ.Պոլսում սկսել են հրատարակվել բազմալեզվյա (թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն) գործնական բառարաններ: Այդպիսի բառարան կազմողներից է եղել Ստեփան Ֆերաճեճյանը: Մոտ 15 տարի շարունակ Կ.Պոլսում վաճառականների համար տպագրվել են տարեկան 2 հատուկ «Հուշատետք-օրացույցներ»(պարզ և գրպանի), որոնք իրենցից ներկայացնում էին հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն բառարաններ և քառալեզու օրացույցներ (agenda):

Հայտնի է, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում նոր ձևավորվող արվյումաբերության որոշ ճյուղերի հիմնադիրներն են եղել, առաջինները, որոնք եվրոպական համալսարաններում հետևելով գիտության տարբեր ուղղություններին, մասնավորապես իրավունքին, բժշկությանը, կենսաբանությանը, կենդանաբանությանը, բուսաբանությանը՝ վերադարձել են Թուրքիա, ներդնելով իրենց ողջ գիտելիքները, դարձել այդ ճյուղերի փնտրված մասնագետներ:

Կ.Պոլսի սուլթանական ու փաշայական ամենահայտնի պարտեզների լավագույն մշակողները եղել են հայ բուսաբանները, գյուղատնտեսները, հողագետ այգեպանները, ծաղկեմշակները, ծխախոտի, բամբակի, խաղողի, շերամաբուծության մասնագետները: Վերադառնալով ուսումնառության վայրերից նրանք կազմակերպել են գիտական հավակնություն ունեցող միություններ, հիմնադրել պարբերականներ, հեղինակել գրքեր, որոնք պիտի նպաստեին Օսմանյան կայսրությունում ամենատարբեր բնագավառների զարգացմանը: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը հաստատումն է նրանց արգասաբեր գործունեության: Բառարանների առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում բժշկական ամենահայտնի ու ամենավաղ տպագրվածը, Միքայել Ռեստեն Տեր Պետրոսյանի՝ հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, հանքանյութերի, կենդանիների, զագերի, հեղուկների անունների 9 լեզվյա բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ): Այն 3 տպագրություն է ունեցել: Կ.Պոլսում՝ Ն.Արքինյանի տունների բառարանը ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով (1908):

Երուսաղեմյան հրատարակություններից հայտնի է Պողոս Ադրիանապոլսեցու (-1853) «Չամազանութին հինգ դարուց»ի հայատառ թուրքերեն հրատարակության մեջ եղած արաբերեն և պարսկերեն բաների բառարանը՝ բացատրված հայերենով ու թուրքերենով (1844, 1881):

Երբեմն բառարանները մաս են կազմել հայատառ թուրքերեն այս կամ գրքին, ինչպես դա եղել է մահ Մ.Գաբրիելյանի «Հատըմսփր»-ի դեպքում: Թուրքերեն բնագրին հետևել է թուրքերեն, հայերեն բառարանը (1893):

Հայկական գաղթավայրերում հրատարակվածներից են Արմենակ Պետկյանի՝ Բույսերի անունների պատկերազարդ, բազմալեզվա բառարանը լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն լեզուներով (Կահիրե, 1936թ. 1099 էջ):

Մեծ Եղեռնից հետո Արևելքի և Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերում շարունակվում է բառարանների տպագրության ավանդույթը: Այս բառարաններում երբեմն բացակայում է հայերեն լեզուն, այն միայն թուրքերենը ներկայացնելու համար է կիրառվում: Այսպես օրինակ Բեյրութի ֆրանսերեն, թուրքերեն բառարանը փաստորեն ֆրանսերեն-հայատառ թուրքերեն է (1931): Բեյրության հրատարակությունների մեջ որպես բառարաններ կազմող հայտնի է՝ Կ.Կիլիկեցին: Բեյրութի 1926թ. տպագրության մեջ առաջին անգամ հանդիպում ենք գրպանի գրուցարանի, ուր հայերենի և հայատառ թուրքերենի հետ իսպաներեն լեզուն կա:

Հունաստան տարագրված հայերի համար 1923թ. Աթենքում լույս է ընծայվում հունարեն, հայերեն, թուրքերեն առձեռն բառարանը և մույն լեզուներով գրուցարանը Հայկ Գնդունու հեղինակությամբ:

Դարասկզբին անգլերենի օգտագործմամբ բառարանների թիվն ավելանում է, իսկ եղեռնից հետո՝ այն մույնիսկ անհրաժեշտություն է դառնում: Մեծ տարածում է ունեցել Ի.Ա.Երանի պատկերազարդ թուրքերեն, անգլերեն գրուցագիրքը (Բոստոն, 1914): 1919-1920թ.թ Եադուսյան Ատուրի հեղինակությամբ տպագրվում է 3 մասից բաղկացած մի բառարան՝ անգլերեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն լեզուների տարբեր գույքությամբ Նյու-Յորքում (1919), ապա՝ Լոս Անջելեսում (1920):

Հայատառ թուրքերենով լույս են տեսել մոտ 25 երկլեզու, 30 եռալեզու, 12 քառալեզու, 10 բազմալեզու բառարաններ, 15 երկլեզու և բազմալեզու գրուցարաններ, տարբեր բնագավառների բառարաններ մոտ 10 բառարաններ, որոնք մաս են կազմել հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության: Ի տարբերություն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հայատառ թուրքերենի անկման ու ժամանակավրեպ դառնալուն այս բառարանների մեծագույն մասը մնացին գործածական, չկորցնելով իրենց գիտական արժեքը:

ARM-LETTERED TURKISH DICTIONARIES

There are about 25 two-language, 30 three-language, 12 four-language, 10 multi-language Arm-lettered dictionaries published also 15 two-language and multi-language phrase-books and 10 other dictionaries, which were a part of Arm-lettered Turkish literature. Though Arm-lettered literature lived a fall in the middle of 20' th century but most of these dictionaries were in USE and kept their cintetic value.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խորեն արք. Գալֆայան Նար-Պեյը(1832-1892) ընդարձակ տաճկերեն, հայերեն բառարան է տպագրել նաև Կ.Պոլսում (1892, 670 էջ):
2. Արիկյանը հեղինակ է հայերենով մի շարք օսմաներենի դասագրքերի: Եթե դրանց մի մասում օսմաներենը ներկայացված է հայատառ թուրքերենի միջոցով, ապա մյուսներում այն արաբատառ է և չի առնչվում մեր ուսումնասիրության հետ: Իհարկե, սա ուսումնասիրության հատուկ առարկա է, որը մաս է կազմում հայ լեզվաբանների կողմից թուրքերեն լեզվի դասագրքերի հեղինակման ավանդույթի և այսպիսով թուրքերեն լեզվի զարգացման գործում հայերի բերած նպաստի մասին նյութի: